

сподівання на істотне покращення життя селянства та його розумовий і моральний розвиток, натомість справляла на селянську культуру доволі неоднозначний вплив. Найстрашнішим у впливі сільського шкільництва українські інтелектуали називали втрату селянином самого селянського стосу, спотворення типу „справжнього селянина”, тісно пов’язаного з землеробським способом життя. Разом із ширшою картиною світу сільська дитина здобувала в школі і чужі селу моделі поведінки, і інші життєві сподівання, і „міську” мову; а книжки стали одним з джерел (разом із оповідками про міське життя), що підказали селянину, що сільськогосподарська праця – не єдиний вірний спосіб життя, а лише один з можливих його варіантів. Більшість представників української інтелігенції воліли пояснювати подібні тенденції не так неминучим конфліктом, викликаним вторгненням вищої писемної культури в традиційний неписьменний світ, як урядово санкціонованою мовною і соціальною чужістю початкової школи в українському селі. В роздумах освічених людей доволі популярнішою ставала і теза, що за умов скрутного матеріального становища та обмеженої соціальної мобільності освіта діє діаметрально протилежно очікуваному, плекаючи почуття незадоволення, задротності і відчуження.

Щодо другої половини XIX ст. масштабність впливу шкільництва на українське селянство не треба переоцінювати – хоча з кінця XIX ст. сільська освіта стає поширенішою, для більшості селян вона лишалася доволі поверховою. Втім прикметно, що вже тоді вона сприймається як чинник деформації сільського світу – і багатьма освіченими спостерігачами, і нерідко самими селянами.

1. Борисенко В.І. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.* – К.: Наукова думка, 1980.
2. Побірченко Н.С. *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX ст.).* – К.: Науковий світ, 2002.
3. Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія.* – Д.: Вид-во „Інновація”, 2007.
4. Познанский Б. *Воспоминания из недавнего прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская Старина.* – 1885. – № 2.
5. Eklof V. *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861 – 1914.* – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1986.
6. Карпенко-Карий І. *Розумний і дурень // Твори в трьох томах.* – К.: Вид-во худ. л-ри „Дніпро”, 1985. – Т. 1.
7. *Адрес в комитет грамотности от преподавателей Киевских школ // История суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.). Хрестоматія / [Укладач А.Г. Болебрух].* – Д.: Вид-во ДНУ, 1994.
8. Нечуй-Левицький І. *Хмари // Зібрання творів у 10 томах.* – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 4.
9. Грінченко Б. *Листи з України Наддніпрянської // М. Драгоманов.* – *Діалоги про українську національну справу.* – К., 1994.
10. Пильчицький Д. *Лист до В. Білозерського [1 августа 1861 р.] // Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчицького до Василя Білозерського // Київська старовина.* – 1998. – № 2.

11. Чикаленко Є.Х. *Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминок за 1917 р.* – К.: ТОВ компанія „РАДА”, 2003.
12. Грінченко Б. *Під тихими вербами // Твори: В 2 т.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2.

О.М. Приймак

ТРАДИЦІЙНІ АРХЕТИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Виникнення нових форм соціальної самоорганізації є однією з головних складових трансформації сучасного українського суспільства. Рівень їхньої самоуправлінської активності виступає іманентною ознакою розвитку громадянськості в нашій державі. Разом з цим, на відміну від міста, інтенсивність розповсюдження соціальних інновацій в сільській місцевості суттєво знижується, й модерні едхократичні, партисипативні, матричні чи багатомірні організаційні структури починають співіснувати з традиційними формами селянської спільнотності. Така, на перший погляд, еkleктика робить актуальним дослідження історичних типів селянської самоорганізації.

Мета статті полягає в дослідженні традиційних форм самоорганізації селянства, що існували на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. Об’єктом є традиційна культура українців; предметом – форми самоорганізації селян кінця XIX – початку XX ст.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити три етапи. Хронологічні межі першого охоплюють 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р. Роботи цього періоду носили, головним чином, прикладний характер. Значний внесок у розкриття досліджуваної теми зробили М.П. Огановський, В.Є. Постніков, А.А. Измайлов, І.В. Мозжухін, С.С. Маслов, Ф. Щербина та інші.

У першій половині 20-х рр. XX ст. мав місце другий етап розвитку історіографії теми. Серед низки публікацій того часу фундаментальністю відрізняються дослідження таких авторів як О.М. Челінцева, С.М. Прокоповича, О. Погребинського, П.М. Першина. Але вже з 1930-х й до початку 1990-х визначене питання не отримало розкриття в радянській історичній науці.

Третій етап у розвитку історіографії проблеми розпочався у 90-ті рр. XX ст. й триває дотепер. Особливість його полягає у пошуку історичного досвіду самоорганізації селянства, що може бути використаний в контексті розбудови державності України. В цьому відношенні заслуговують на увагу публікації І.І. Бутенко, І.А. Фареній, Г. Губенко, Г. Цибуленко, В. Власенко.

Відтак, тема нашої статті має не лише практичну, а й наукову актуальність. Розкриття її потребує, насамперед, формулювання визначення соціальної асоціації як історичної форми самоорганізації селянства, проведення класифікації селянських асоціацій, характеристики принципів та напрямів функціонування останніх на території південноукраїнських губерній на зламі XIX – XX ст. При цьому досягнення мети стає можливим, на нашу думку, у разі використання міждисциплінарного підходу в історичній науці. Когнітивний зонт

дослідницького пошуку, за таких умов, складається з соціальної історії, історії селянства, історичного краєзнавства та історичної соціології.

Використання ретроспективного методу дозволяє визначити асоціативні форми самоорганізації, що існували у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. як добровільні об'єднання селянства, які створювалися з метою взаємного співробітництва при збереженні самостійності і незалежності членів.

Існуючі на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. асоціативні форми самоорганізації селянства умовно можна поділити на дві групи – традиційні та товарні. Життєздатність їх в умовах трансформації тогочасного суспільства була цілком природною.

До традиційних форм асоціативної діяльності південноукраїнського селянства досліджуваного періоду відносилися толока, супряга та артіль. Інституціональними засадами їхнього функціонування були звичаєві та традиційні норми, що склалися завдяки повсякденній побутовій чи господарській діяльності. Створення та розпад цих тимчасових асоціацій, регуляторні основи відносин між їх членами базувалися саме на звичаєвому праві. Звернення до останнього логічно приводило в дію механізм статусно-рольового розподілу в селянській спільності або без коливань дозволяло вирішити спільні питання. Вплив адміністрації чи кодифікованого права на діяльність традиційних селянських асоціацій в регіоні не простежувався. Разом з цим, слід додати, що визначені форми існували не лише в сільській місцевості Півдня України; в умовах традиційного або транзитарного суспільств вони були дієвими й зустрічалися в інших регіонах України, землеробських губерніях Росії, а також деяких державах Європи.

На зламі XIX–XX ст. толока була найбільш простою формою селянської асоціації. Її організували на селі для виконання термінових робіт, що вимагали значної кількості осіб [1, 603]. Толока являла собою тимчасове, ситуативне соціальне об'єднання й, внаслідок домінування серед південноукраїнського селянства православно-християнського світогляду, скликалася у вихідні та свята. Цей факт був пов'язаний з такою соціально-релігійною нормою як не гріховність спільної праці на громаду у визначені дні.

Існувало декілька причин скликання толоки. Перша з них – господарська – була пов'язана в регіоні з проведенням сезонних робіт в сільській місцевості. Толокою, в цьому контексті, збирали врожай хліба у серпні, шаткували капусту у вересні, м'яли льон у жовтні. Необхідність побутової взаємодопомоги між сусідами або родичами, як вкорінена соціальна норма, являла собою другу причину скликання толоки. Найбільш часто вона виникала під час зведення житла, господарських споруд тощо. Третя причина об'єднання в толоку мала громадське підґрунтя. Цю форму первинної асоціації використовували під час вирубування лісу, будівництва шкіл, читалень, церков, доріг, зведення греблі [2, 245-253].

Тобто спільною та значущою для селян в толоці була визначена ними господарська побутова чи громадська необхідність. Але досягнення цієї мети проходило на основі асоціативності – кожен з господарів працював своїм реманентом, отримував

визначені звичаєм індивідуальні обов'язки, вступав до об'єднання виходячи з власних мотивів. Кількість членів толоки також визначалася виходячи з відчуття прагматизму. Традиціоналізм в толоці мав прояв у питанні отримання винагороди, якою, найбільш часто, слугував щедро накритий стіл або могорич [3, 28-29].

Супряга поряд з толокою також являла собою найбільш просту форму селянської асоціації. Первинна її сутність полягала у з'єднанні тяглової худоби, реманенту і робочої сили декількома господарствами для спільного виконання окремих сільськогосподарських операцій. В період заселення та господарського освоєння Півдня України остання була майже єдиною формою обробки цілинних ґрунтів. Але наприкінці XIX ст. громадсько-господарські причини її застосування втратили в регіоні свою значущість. При цьому чітко простежувалася закономірність – чим вужчим був захід, до якого прикладалася ця форма селянської асоціації, ніж менше в ньому приймало участь господарів, тим все більше супряга втрачала свій громадський характер і тим ближче вона наближалася до суто артільних форм праці. Виключенням в цьому відношенні слугували лише поодинокі випадки обробки супрягою сільських церковних ділянок на Херсонщині [2, 66, 68].

В досліджуваний період причини застосування супряги у південноукраїнському селі набули соціального та соціально-економічного забарвлення. Як і в інших чорноземних регіонах, поряд з необхідністю застосування важких землеробських знарядь, на Півдні відчувалася нестача реманенту та робочої худоби, відсутність капіталу та нерівномірний розподіл робочих сил. Разом з цим, криза сільської общини, великої патріархальної селянської родини та поділ останньої на декілька нуклеарних призвели до виникнення у південноукраїнському селі великої чисельності неповноцінних, несамостійних господарств. За таких умов звичай спрягатися був єдиним засобом, за допомогою якого окремі господарі-бідняки могли орати та обробляти свої землі. Часто биків за таких умов „парували” з кіньми чи навіть з коровами. Робоче знаряддя частково випрошували або брали за відробку в інших, і потрібно було декілька господарів, щоб укласти спряжку, один „повний плуг” [4, 188].

Серед селян південного степового регіону наприкінці XIX – початку XX ст. була розповсюджена супряга двох видів. При цьому асоційовану участь у кожному з них могли брати від двох до шести господарств. Перший з цих видів селянського об'єднання створювався під час оранки, у якій обов'язково застосовувався великий малоросійський плуг. За участь у супрязі плугатар, за звичаєм, отримував право працювати на себе п'ятий день. Також по п'ятому дню оранки отримували власники плуга і кожної пари волів. Право орати свою ділянку погоничам припадало на сьомий, а інколи й на дванадцятий день. У разі, якщо останні були лише наймитами, то їм сплачувалася грошова чи натуральна винагорода [2, 66, 68].

Разом з цим, розповсюдження серед членів неповноцінних, несамостійних землеробських господарств відходництва призвело в регіоні до виникнення другого різновиду супряги. Він не пов'язувався лише з одним типом

сільськогосподарської операції, а відбувся впродовж всього сезону польових робіт. Так, наприклад, супряга двох господарств виникала при домовленості, коли одна з її ініціюючих сторін виконувала весняні польові роботи, а інша – літньо-осінні. Відтак, по черзі, члени цієї натуральної асоціації отримували змогу відходити на промисли [3, 38]. Дуже рідко в регіоні зустрічалася така сезонна супряга, до якої одне за одним залучалися чотири господарства. Тобто, наприкінці XIX – початку XX ст. супрягою, як формою асоційованої праці, користувалися у південноукраїнському селі переважно несамостійні та незаможні господарства.

Третьою традиційною асоціативною формою самоорганізації селянства в досліджуваній період була артіль. На відміну від толоки чи супряги створення та обсяг робіт її скріплювалися угодою між роботодавцем та артільниками, або між останніми. Термін існування такого об'єднання залежав від інтенсивності досягнення встановленого перед ним завдання й міг тривати від тижня до декількох місяців, сезону польових робіт. Артільна форма самоорганізації селян на Півдні України була, як правило, пов'язана з відхожими промислами. Але, не дивлячись на капіталізацію останніх, залишалася для її членів натуральною, оскільки винагорода артільників за роботу витрачалася на утримання своїх родин. Слід при цьому зазначити, що серед південноукраїнського селянства найбільш розповсюдженими були лише три різновиди артілей.

Здобуток або заробіток в артілях першого типу розподілявся між її членами у відповідності до обсягу виконаної кожним селянином роботи. Знаряддя праці та продукти харчування надавалися кожним з артільників в однаковому обсязі і вважалися обов'язковою передумовою для асоційованої діяльності. При цьому поділ здобутку відбувався виходячи з принципу абсолютної рівності членів артілі. Він міг бути натуральним або, після продажу результатів промислу, грошовим.

Як правило, артілі першого типу зустрічалися у південноукраїнському селі лише в тих промислах, в яких цінність використаних знарядь праці була мінімальною. До того ж, виробничий процес такої артілі проходив без відходу від господарства чи основного місця проживання. Такий стан речей пов'язаний з тим, що артілі першого типу склалися переважно з нижчих та середніх прошарків селянства, для яких далекий відхід не мав вигоди. Внаслідок такого стану речей вкладені господарські цінності та праця артільників перетворювалися не в капітал, а в невід'ємну складову бюджету їх родин. Поширеним таким тип артілей був у плавневій зоні Дніпра. Селяни зверталися до нього під час збирання хмизу, верболозу, в'язання віників, корзин тощо [5, 48].

В артілях другого типу знаряддя праці вже отримували якості капіталу. Відносно висока вартість і значущість їх у виробничому процесі надавала власнику можливість отримання прибутку не лише від праці, а й від використання останніх у вигляді асоційованого паю. У зв'язку з цим в артілі виникала диференціація засобів виробництва, що мала відображення у статусі та частці прибутку їх власників. Поширеними в регіоні були випадки, коли таке об'єднання селян займало або брало у найм необхідний йому реманент у заможного співартільника або у сторонньої особи.

Другий різновид артілей був розповсюджений на Півдні України у придніпровських або приазовських селах, для мешканців яких особливою значущістю набувало рибальство. Для різних прошарків селян останнє мало вигляд не лише допоміжного, а й головного господарського промислу. Поширення такого типу асоціації було пов'язане з відсутністю або недостатністю у простих господарів рибальського реманенту. Тому у промисел, у вигляді знарядь, що належали більш заможним односельцям, залучався капітал. При цьому під час розподілу риби паї видавалися не лише за працю, а й за знаряддя. Але за звичаєм, частка улову за працю перевищувала пай за рибальські знаряддя. Диференціація при розподілі результатів праці не призводила, таким чином, до капіталізації відносин в артілі, оскільки праця її рядових членів була спрямована не на отримання товарного прибутку, а на задоволення споживчих потреб родин [6, 69].

Артілі третього типу, як і попередні традиційні асоціативні форми самоорганізації південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст., створювалися незаможними господарями або сільськогосподарським пролетаріатом. Втім, особливість їх полягала у наявності внутрішньогрупової диференціації праці, при збереженні рівності винагороди, а також у наявності зовнішнього чинника – роботодавця. Останній, як правило, був власником великої маєтності або заможним селянином. І в першому і в другому випадку товарний характер їх господарства вимагав залучення найманої робочої сили. Внаслідок наявності в аграрному секторі Півдня України порівняно вищих показників капіталізації визначена форма селянської самоорганізації отримала широке розповсюдження. Домінуючою за цих умов була грошова форма винагороди, що в період сезонних польових робіт доходила до 45 крб. на місяць [7, 46]. Разом з цим, внаслідок розвитку в регіоні земельної оренди та суборенди, прямиї найм артілі інколи замінювався „покрутою” [4, 193].

Таким чином, розвиток ринкових відносин в аграрному секторі обумовив звуження соціальної основи використання південноукраїнським селянством традиційних форм самоорганізації асоціативного типу. Наприкінці XIX – початку XX ст. супряга, толока, артільна форма об'єднання зберегли в регіоні натуральний характер, але застосовувались, переважно, незаможними та бідними селянами. Нестача землі, реманенту, коштів стали причиною використання останніми визначених форм соціальної самоорганізації для збереження мінімальної самодостатності їх родинних господарств.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження, а саме соціальної історії південноукраїнського селянства. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями соціальної стратифікації, мобільності, поліструктурності сільського населення Півдня України в умовах ринково-капіталістичної трансформації.

1. Українське народознавство, Львів, „Фенікс”, 1997 // Короткий словник народознавчих термінів.
2. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей, 1881.
3. Прокопович С.Н. Сельскохозяйственная кооперация бюджет крестьянского хозяйства. Изд-во центр-

- го тов-ва „Кооперативное издательство”, М.-Пг., 1922.
4. В.Е. Постников. Южно-русское крестьянское хозяйство. М., 1891.
 5. А. Каценко. Оповідання про Великий Луг Запорізький. – Дніпропетровськ.: „Просвіта”, 1990.
 6. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосева К.В. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885-1938). – М., 1939.
 7. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. -К.: Наукова думка, 1965.

О.М. Ситник

ІДЕОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА УПРОДОВЖ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. більшовицька партія вела різнопланову (від ідеологічної до економічної) боротьбу проти заможних „куркульських господарств”. При цьому під категорію „куркулів” („кулаків”) міг потрапити будь-який селянин, який мав хліб. Відтак, неминучим було переслідування цього селянина та його сім’ї, що проявлялося в найрізноманітніших формах (включно з виселенням-депортуванням, ув’язненням, позбавленням засобів до існування). Актуальність теми пов’язана з необхідністю розкриття й аналізу цілої низки аспектів суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, що призвели до встановлення більшовицького тоталітарного режиму в Україні.

Зазначена тема певною мірою висвітлюється в працях В. Верстюка, В. Тилішчака і І. Юхновського [1], А. Граціозі [2], Л.В. Гриневича [3], Р. Конквеста [4] С. Кульчицького [5, 6], В. Смоля [7]. Проте ідеологічний чинник у зазначений період ще потребує подальшого висвітлення. Мета статті полягає у характеристиці ідеологічної політики більшовизму стосовно українського селянства протягом етапу наростання авторитарних і тоталітарних тенденцій у суспільстві. Об’єктом дослідження є з’ясування ідеологічних методів і засобів більшовизму періоду формування в підрадянській Україні авторитарного й тоталітарного режимів. Предметом виступає більшовицька ідеологічна політика стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Й. Сталін у період непу був заклопотаний боротьбою за владу в Кремлі. Але вже тоді він знав своїх майбутніх супротивників на шляху створення тоталітарної держави: це економічно незалежне селянство та рухи за національну самостійність республік. Сталін розумів, що в національних республіках ці дві, тісно пов’язані між собою сили, своєю природою протистоять тоталітаризмові. Він також стверджував, що національне питання, його внутрішню суть становить селянське питання. Саме тому селянство складає основу національного руху [8, 12]. Сталінський „великий перелом” (тобто прискорена індустріалізація та форсовано-примусова колективізація) був такою карколомною зміною політики, котра не могла не стимулювати незадоволення й спротиву в найширших верствах суспільства. Характерно, що вони викликали появу

опозиції і в самій більшовицькій партії, навіть серед партійних керівників. Документи і факти підтверджують, що відступ від оголошеної 1921 р. нової економічної політики створив на селі ситуацію громадянської війни [9, 63]. Атака на селян стала ключовою в сталінській політиці, що ґрунтувалася не на економічних інтересах, а на примусі та залякуванні. Щоб досягти поставленої мети, Й. Сталін обрав тактику гри на об’єктивно існуючій у суспільстві соціальній напрузі. Наполягаючи відразу після XV з’їзду ВКП(б) на непопулярних надзвичайних заходах, він звинуватив у провалі хлібозаготівель не все селянство, а тільки „куркулів” [6, 54-55]. У своїй статті, опублікованій 21 січня 1930 р. в газеті „Красная Звезда”, Й. Сталін підвів підсумок тій політичній лінії, котра була взята більшовиками після XV з’їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.), в період XVI партійної конференції (квітень 1929 р.) та після неї. Вона полягала не просто в продовженні політики „витіснення капіталістичних елементів” на селі та „витіснення кулацтва”, а насамперед – у його ліквідації як класу [10, 178-179, 183]. Відтак, 1930–1931 рр. стали періодом наступу на „куркуля”, що було найменовано „знищенням куркуля як класу”. Як відомо, комісія Політбюро, плануючи геноцид, накреслила детальну схему масових арештів, ув’язнень, розстрілів і заслань [11, 21]. Незважаючи на засудження „перегинів,” при здійсненні політики колективізації, що було висловлене Сталіним у статті „Запаморочення від успіхів”, він не визнавав власних помилок, а лише називав винуватцями „перегинів”, „запаморочення від успіхів”, „чиновницького директування” виконавців цієї політики на місцях [12, 192-195]. Однак саме його безпосередні директиви та вказівки вели до беззаконня.

Соціалізм на селі утверджував себе насильством. Це був метод Сталіна. Могутність держави досягалася ціною свободи. Звичайно, хліб був потрібний для закупівлі за кордоном промислового обладнання, поліпшення постачання міст, що швидко зростали, створення державних запасів. Але застосовувалися переважно крайні заходи. Командно-директивні методи віднині остаточно витіснили економічні. Ліквідувався не тільки куркуль, але витіснявся й одноосібник взагалі. І це досягалося силою [13, 292]. Колективізація в Україні завдала одночасного удару і по самостійності господарського життя селян, і по національних цінностях українців. Здійснювалася вона найбільш варварськими і нелюдськими методами. До 1931 р. було знищено сотні тисяч куркульських господарств, їхнє майно передано в суспільні фонди колгоспів. А один мільйон двісті тисяч українців було заслано на Сибір і в Казахстан. Більша частина з них (у першу чергу діти та жінки) загинула [8, 12].

Інформація, що з різних джерел збирали в ДПУ, свідчить: українські селяни усвідомлювали небезпеку масового голоду, щоправда, не знаючи підступності й масштабів затіяного владою способу їхнього упокорення. Вже з 1920-х рр. у донесеннях ДПУ з’являються слова із зафіксованих інформаторами розмов селян про небезпеку голоду, про бажання повернути Українську Народну Республіку, домагатися незалежності України та економічної свободи. Більш освічені й активні складали навіть петиції, намагаючись ними тиснути на комуністів і об’єднувати селян [14, 14].